

ҒТАХА 17.71.91

DOI: <https://doi.org/10.62724/202520203>

Бекқожа Жылқыбекұлы¹

Филология ғылымдарының кандидаты, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Қазақстан Республикасы, 020000, Көкшетау қ., bekhoja_astana@mail.ru,
ORCID ID: 0000-0003-1225-8669

Молгаждаров Қасиет Какенұлы^{*2}

Филология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор,
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Қазақстан Республикасы, 020000,
Көкшетау қ., kasiet_k@list.ru, ORCID ID: 0000-0002-9883-8228

КӨК ТҮРІК ДӘУІРІНДЕГІ ЕСКЕРІТКІШТЕРДІҢ ЖАНРЛЫҚ СИПАТЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ӨЛЕҢ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Аңдатпа. Бұл мақала көк түрік дәуіріндегі жазба ескерткіштер мен батырлық жырларының жанрлық сипаты әдебиет теориясының ғылыми танымдық тұрғысынан талданып, қазіргі қазақ поэзиясы үлгілерінің түп төркіні мен көркемдік ерекшеліктерінің тегі сол бір жазба ескерткіштерде бар ма жоқ деген мәселені айқындау мақсатында жазылғаны белгілі. Осы бір мақсатты анықтау негізінде көк түрік дәуірінің жазба ескерткіштері өлең өнеріне тән ырғақ пен ұйқас заңдылықтары тұрғысынан зерттеп-зерделеніп, қазіргі қазақ поэзиясының түр жақтағы өзіндік ерекшеліктері туралы түсініктің қалыптасуы жөнінде талдау жүргізіледі. Қазақ ауыз әдебиеті мен жазба поэзияның қалыптасуына негіз болған ырғақ пен ұйқастың алғышарттары туралы нақтылы мысалдар арқылы поэзия теориясының негізгі қағидаларына сүйене отырып, пайымдалатын бұл ғылыми еңбек көк түрік дәуірі жазбаларының мәтіндік мәнеріне үңіліп, оның өзінен кейінгі ауыз әдебиетімен жазба әдебиетке болған ықпал-әсері төңірегінде ғылыми тұжырым жасайды. Бұл барыста салыстыра-салғастырмалы зерттеу әдісін қолданудың маңызы өте зор болғандығын айта кетуге тура келеді. Бұл ғылыми жұмыстың нәтижесі ретінде адамдар алғашқы ой-сезімін бейнелеуде алдымен қара сөз жанрын кең көлемде қолданып, одан кейін тұрмыс-тіршілік пен рухани сұраныстың табиғат дүниесімен сәйкесті қажеттілігі негізінде ырғақтық өнер туындысы болған өлеңнің бірте-бірте жыраулық тұрғыда қалыптасқандығын көлденең тартуға болады. Сөйтіп бұл ғылыми еңбектің нәтижелерін қолдану барысында көк түрік жазба ескерткіштерінің қара сөзге, ал жыраулық поэзия мен қазіргі қазақ өлең өнерінің ырғақтық құрылымы мен ұйқастық ерекшелігінің басым екендігін тұрақтандырады. Осы бір қорытынды тұжырым негізінде қазақ өлең өнерін көркемдік деңгейінің ұқсамауына байланысты сарынды өлең және дарынды өлең деп екі ірі топқа жіктеп қарастырғанда ғана, өлең өнерінің қандай өнер құбылысы екендігін түсіну қиын болмайды.

Кілт сөздер. Поэзия, көк түрік ескерткіштері, қара сөз, эпос, ауыз әдебиеті, батырлық жырлар, жырау, дарынды өлең.

Кіріспе. Қазіргі көркемдік өресі кемелденген өлең өнері оқырман санасына ерекше әсер ететін өршіл туынды ретінде бірден қалыптаса қоймағандығын бәріміз білеміз. Өзінің бастау-қайнарын ұзақ ғасырлар қойнауынан тартатын өлең өнері өзінің бүгінгі озық үлгісіне жеткенге дейін ұзақ кезеңдер барысындағы даму сатыларынан өткені сөзсіз. Жалпы өнер атаулы адамның алғашқы қиялы мен ой-сезімінен бастау алып, ой-сезімді көркем бейнелеп беру негізінде пайда болғаны жөнінде алуан түрлі ғылыми

болжамдар бар. Ал өлең өнердің саналы түрде ой-сезімге әсер етуі мақсатымен дүниеге келген кезеңі өте арғы дәуір болып саналатыны да жасырын емес. Сол себепті ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы жалпы өнердің шығу тегі мен өркендеп жетілуіне қарай «тірнек өнері мен көрнек өнердің» аражігін айыруды қадағалап, өлең өнерінің адамның рухани дүниесіне тікелей әсер ететін «көрнек өнерге» жататындығын ғылыми түрде тұжырымдап көрсеткен болатын.

Ежелден өлең десе елеңдейтін қазақ қауымы үшін, өлеңсіз өмір сүру, мәнсіз өмір өткізу мен бірдей болғаны да анық. Қазақ халқының күнделікті қуанышымен қайғы-қасыреті өлең өзегімен бірге өріліп, той-думандармен жиналыс-бас қосуларда өлең айтып, күй тарту ұлтымыздың ұлағатты дәстүріне айналғандығы бәрімізге аян. Тіпті тал бесікке таңылған сарыуыз сәбидің өзі де бесік жырының құлаққа құйылған құдыретімен дүние дүрмегіне көзін тырнап ашып, үңіліп, ол дүниеге аттанып бара жатқан маңғаз пенде де жоқтау өлеңнің күйзеліс күйімен аттандырылып, қара жер төсінен алған өзінің мәңгілік жайлы орнына өлең тыңдап жатып, жайғасатын болған. Халқымыздың өлеңге деген, міне, осындай ерекше құштарлығы ғасырлар бойы өзінің дәстүр жалғастығының арқасында Күлтегін сынды бірегей ойшылдармен Асанқайғы сынды ақылгөй даналарды дүниеге келтірді. Сөйтіп қазақ өлең өнері жыраулық дәстүрмен жалғасып, қазақ хандығының мерейін асқақтата түсумен бірге, батырлық пен ерлікті, отаншылдық рух пен егеменді елдікті баса дәріптейтін алаш ақындарының арынды легін қалыптастырды. Қазақ өлең өнеріндегі бұл алашты қалыптасқан қазан төңкерісінен кейінгі қилы-қилы, құбылмалы, қитұрқы саяси ойындардың кесапатты кесірінен, өзінің арқыраған арынды ағысынан зобалаң сала келген зорлықты, билік күштің кесірінен оңай айрылып қалып, саяси ұранға айналған кезі де болды. Еліміз егемендік алғаннан соң барып, қазақ өлең өнері өзінің аяғындағы шойын тұсауын, мойнындағы мойылғы ажырғысын сыпырып тастап, жаңаша даму беталысына бет түзей бастады. Осы барыста арындап келе жатқан ақындарымызбен кейбір әдебиеттанушыларымыз өлең өнерінің нендей өнер құбылысы екендігін меңгере алмай мең-зең болды. Әдебиет ең алдымен идеология үшін қызмет етеді деген қызыл империяның көне сүрдек көзқарасы біздің талапкер жас буын ақындарымыз емес, тіпті, қолындағы қаламының ұшы қозға айналып, айналасына едәуір таныла бастаған ақындарымыздың миына бұрынғыдай көне сарынмен сіңе бастады. Сондықтан қазақ өлең өнеріне жаңаша түсінік-көзқарас орнату – алаш ақындары жетік меңгерген өлеңдік түсінігімізді таза ұлттық негізде, қайтадан қалпына келтіру қажеттілігі дәл қазіргі күнде туындап отыр. Осы қажеттілік жөнінде көк түрік жазба әдеби үлгілерінің жанрын анықтау негізінде өлең өнерінің даму беталысы жайлы егжей-тегжейлі пікір айтып, көзқарас білдіру осы зерттеу жұмысының ең негізгі түйіні болмақ. Сол себепті біз бұл зерттеу жұмысының өзектілігі де дәл осында деп айтуымызға болады.

Өлеңтану ғылымының бастау көзі өте ерте замандардан басталса да, бірақ күні бүгінге дейін өлеңнің нендей өнер құбылысы екендігі жөнінде бір жүйеге келген, ортақ анықтамалық көзқарас әлі күнге дейін қалыптаспай отырғандығы бәрімізді қынжылтады. Өлең өнері туралы әр дәуірде, әр елде әртүрлі түсінік-көзқарастар пайда болды. Тіпті, өлең туралы анықтама беруден бойын аулақ салуға тырысқан көрнекті ақындар мен өлеңтанушылар қаншама! Сондықтан бұл зерттеу жұмысының ең негізгі ғылыми жаңалығы – жалпы қазақ қауымы арасында өлең деген түсінікті тақпақпен немесе көктүрік жазба әдеби үлгілерінің эсселік сипатымен шатастырып жүрген жансақ түсінікке тойтарыс беріп, нағыз, дарынды өлең анықтамасының қандай деңгейде қалыптасып отырғандығын айқындап көрсетуді қарастыру. Қазақ өлең өнерін қара сөз үлгілерімен жан-жақтылы салыстыра отырып, ондағы өлең емес ұғымдарды анықтап шығу, сонымен бірге қазақ өлең өнерінің өзекті өлшемдерін айқындау арқылы, өлеңге қойылатын талап пен талғамды теориялық жақтан бір жүйеге түсіру және қазақ өлең

өнеріне жаңаша бір жасампаздық леп пен лек әкелудің ұтымды жолдарын іздеу дәл осы біз тілге тиек етіп отырған ойды тақпақтап бейнелеу тәсілін нағыз өлең шығармашылығынан айырып қарастырумен тікелей байланысты. Сол арқылы өлең деген киелі өнердің ішкі сиқырлы сырымен мәнді мәйегіне терең бойлау арқылы, қазақ өлең өнерінде өлең деген ұғымның анықтамасының қалыптасу жағын жан-жақтылы қарастыру бұл зерттеу жұмысының басты жаңалығы болмақ.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Бұл мақалада тақырып негізінде зерделенген мәселені ашып көрсету мақсатында жинақтау, салыстыру әдістерінің ұстанымдары негіз етіп алынды. Сондай-ақ, мақаланы жазу барысында талдау, ой қорыту, анализ, синтездеу әдістері де қолданылды. Белгілі әдебиет зерттеушілер мен фольклортанушы және түріктанушы ғалымдардың поэзия мен эпос генезисі мен ерекшелігін талдап, зерделеген ой-тұжырымдары мен пікір-көзқарастары ерекше ескерілді. Қазақ өлең өнерін зерттеп-зерделеу барысында өлең теориясының негізгі қағидалары мен заңдылықтарынсыз әрқандай бір өлеңнің болмысына баға беру қиынға түсетіні белгілі. Бұл мақалада сондай-ақ қазақ өлең өнерін өлең теориясы тұрғысынан зерттеу әдісі қолданылды. Мақалада өлеңнің түр-пішіні мен мән-мағынасы зерделеніп, өлең шумақтарында қолданылған ырғақ пен ұйқасқа қатысты материалдар негізінде өлең теориясында өлең туралы кейбір жансақ түсініктердің пайда болу жағы қарастырылып, қазақ ақындарының маңдайалды жырлары мен тақпақ сипатты өлең-жырлары талдап-іріктеліп, олардан мысалдар алынды. Қазақ ақындарының өлең жинақтары мен Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінен бастап өлең теориясын зерттеп-зерделеген ғылыми еңбектер сарапқа салынды. Сонымен бірге шетел өлеңтанушыларымен қоса, өлең теориясын зерттеп-зерделеген А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов Қ. Жұмалиев, Е.Ысмайылов, М.Қаратаев, З.Ахметов, З.Ғабдолов, Р.Нұрғалиев, М.Мырзахметов, М.Жолдасбеков, С.Негимов, Қ.Мырза Әли, Т.Шапаев және түріктанушы Қаржаубай Сартқожаұлы қатарлы отандық ғалымдардың ой-пікірлері де бұл ғылыми еңбектен тыс қалмады. Мақаланы жазу барысында кешенді зерттеу, мәтіндік талдау, ақындық стильді салыстыру және өлең өнерінің мәндік ерекшеліктеріне сипаттама беру қазақ ақындарының өлең ырғағы мен ұйқасын қолдану жағына қарай отырып, олардың қазақ поэзиясындағы шығармашылық орнын белгілеу жағы да бұл зерттеу еңбегінде қарастырылды.

Зерттеу жұмысында баяндау, анализдеу әдістерімен қоса, салыстыру әдісі де қолданылды. Әсіресе қазақ поэзия жанрын аталмыш тақырып аясында зерттеудің маңыздылығы ақынның эстетикалық талғамы, даралығы, оқырмандардың өлеңнен ләззаттану жақтағы белсенділігі шығармашылықта ерекше орын алатындығы жөнінде нақтылы тұжырым жасалды. Зерттеу барысында өлең эстетикасының көркемдік көкжиегі тарихына көз жүртіп, өлең өнерінің міндеттері мен оқырман алдындағы жауапкершілігі негізінде зерттеп-зерделенді. Өлеңдегі ұйқас пен ырғақтың өлең шумақтарында әдеби шығармашылық тұрғыда және түршілдік тұрғыда қолданылу жағы басты назарға алынды. Бүгінгі таңда өлең шумақтарындағы ұйқас пен ырғақтың өлеңде қолданылуын жаңаша көзқараспен талдау – эстетика ұғымын заманауи қажеттіліктер арқылы танып, рухани құндылықтың өміршеңдігін тереңірек сезінуде өзекті мәселеге айналып отырғаны белгілі. Сондықтан сарынды өлең емес, дарынды өлең өнері бойындағы эстетикалық көзқарастардың шығармашылық құндылығын жете меңгеріп, бұл мәселені эстетикалық категориялар негізіндегі мысалдар арқылы дәлелдеп көрсетудің маңызы баса көрсетілді.

Нәтижелер мен оларды талқылау. «Қара сөз бен дарынды сөздің арасындағы парық жұмсалатын орнына, қызметіне қарай былайша айырылады: дарынды сөз адамның ойына өң береді, көңіліне күй түсіреді, қара сөзден адам тек ұғым алады» [1, 89

б.] деп Ахмет Байтұрсынұлы айтпақшы біз қазір қара сөз бен өлеңнің аражігін ажырата алмайтындай күйде емеспіз. Бұл арада Ахмет Байтұрсынұлы өлең мен қара сөздің аражігін айқын ажыратып бергені белгілі. Оның біреуі адамның сезіміне әсер етсе, ал екіншісі адамға хабар-ошар берумен бірге белгілі бір ұғым-түсінік сыйлайды деп отыр. Бұл дұрыс түсінік. Алайда ұйқас деген сөздің саздық сипаты сопаң етіп шыға келген жерде, ұйқасқа тұскен сөз-сөйлемнің бәрі өлең деген ұғымды қалыптастырып отырған жандардың түсінік-талғамы да жасыруға келмейтін шындық. Сөйтіп бүгінгі күні ұйқас өлең өлшемінің бірден-бір бөгенайына айналды. Ұйқастың ұтымды техникасын меңгерген жанның бәрі ақын болып шыға келді. Бұл уәжімізге дәлел ретінде бүгінгі дәуірдің шығармашылығына емес, ата-бабамыздың тасқа қашап жазып, бізге аманаттап кеткен көсемсөздеріне назар аударсақ жеткілікті.

«10. Күлтегін жоқ болса, бәрің өлімші болар едің. Інім Күлтегін қаза болды. Өзім қайғырдым. Көрер көзім көрместей, білер білігім білместей болды. Өзім қайғырдым. Уақытты Тәңірі жасар, адам баласының бәрі өлгелі туған.

11. Осылайша қайғырдым. Көзге жас келсе - кетер, көңілге шер келсе, ұмытылар. Қайғырдым. Қатты қайғырдым. Екі шад, соңымдағы туғандарымның, ұрпақтарымның, бектерімнің, халқымның көзі, қасы әз болады-ау деп қайғырдым» [2, 74 б.] – деп келетін «Күлтегін» жазбаларының осы бір мәтініне назар аударатын болсақ, ол ойды баяндап бенелеу тәсілі арқылы күлтегеннің қайтыс болғанын жария етумен бірге автор өзінің ішкі көңіл-күйін бүкпесіз жеткізіп, лирикалық толғам иіріміне сүңгіп отыр. Бұл мәтін қазіргі жанрлық түсінігімізше өлеңнен көрі қарасөзге жақын болып көзге түседі. Өйткені біз бұл жазбалардан ұйқас ұпайын байқай алмаймыз. Сол себепті оның түп нұсқасына үңілуге мәжбүр боламыз.

«10. Kül-tigin joq erser qoup ölteci ertigiz. Inim Kül-tigin kergek boldy. Özim saqyndym. Körür közim körmez teg, biler biligim bilmez teg boldy, Özim saqyndym. Öd teñri jasar, kisi oxly qoup ölgeli törimis.

11. Anča saqyndym, közde jaš kelser iti da, köñülte syxyt kelser janduru saqyndym. Qatyxdy saqyndym. Eki šad ulaju arqa igünim oxlanym, beglerim, bodunym, közi qaşy jablaq boldaşy tip saqyndym. Joşy syxytşy quytaj, tataby bodun başlaju» [2, 66 б.].

Бұл түпнұсқадан да ұйқасқа тән нақтылы бір жүйелі ырғақты байқай алмаймыз. Тек әрбір сөйлемнің соңында келген қайталау сөздерден басқа көзге ұрып, көңілге жылы тиіп тұрған сөз ыңғайы ғана адамның сезіміне әсер етіп тұрған секілді.

Ол өдке қул қуллығ болмас ерті

Күң күнліг болмыс ерті

Інісі ечісін білмес ерті

Оғлы қақын білмес ерті [3, 51 б.] деген тармақтардан біз «болмыс ерті», «білмес ерті» тағы да «білмес ерті» деген тұйық текті сөз тіркестері сәйкестігінен басқа тоқ ұйқасқа тән ерекшелікті аңғара алмаймыз. Оның қазіргі қазақ тіліндегі аудармасын оқысақ та, сол түйсігімізден ары аса алмайтындығымыз белгілі.

Ол шақта құл-құлды болған еді,

Күң күнді болған еді.

Інісі ағасын білмес еді,

Ұлы әкесін білмес еді.

Өйткені бұл мәтін секілді жалпы көк түрік жазба ескеріткіштері ойды бейнелеу тәсілі жақтан ой-сезімді көркем бейнелеуге қанша ұмтылғанымен, онда «көне заманның бір ескерткішін қарай отырып, автор сонымен бірге мәдени және тарихи білімдерімен бөліседі, сондай-ақ мәдениет тарихы туралы ойларды қоздырады. Тарих туралы естеліктерге беріліп, пейзаж бен көне мәдениетті сипаттай отырып, ол дәуірдің гүлденуі мен құлдырауы, интеллигенцияның миссиясы мен тағдыры туралы көптеген мәселелерді

қозғайды. Тіл жағынан автор әсемдікке талпынады, баяндау мәнері жиі дәл жүрекке тиеді, ол тарихи және мәдени білімін сезіммен және ойлармен бағыттауға және тізуге талпынады» [4, 427 б.]. Сондықтан бұл мәтіндер ауыз әдебиетіндегі теңеу және айқындауыш сипатты сөйлемдерді жиі қолданылуға қанша тырысқанымен, жалпы мәтіннің болмысы өлеңнен гөрі қара сөзге бейім екендігін бірден аңғартады.

Қаның субча жүгірті,
Соңүкүң тағча йатды,
Бегілік уры оғлың құл болты,
Сілік қыз оғлың күң бопты,
білмедүк үчүн, йаблақының үчүн
Ечім қаған уча барды.

Аудармасы:

Қаның судай жүгірді,
Сүйегің таудай үйілді,
Бек ұлдарың құл болды
Пәк қыздарың күң болды,
Білместігіңнен, нашарлығыңнан,
Ағам қаған дүниеден өтті [3, 51 б.].

Жоғарыда мысал келтірген жолдарға біз поэтикалық ұстаным бойынша көз салатын болсақ, бұл көне жазба ескерткіш мәтінінен жолдарға бөлініп, тармақталғаннан басқа өлеңге тән ешбір белгі байқай алмаймыз. Бұл тұжырымдама «Орхон жәдігерліктерінің жанрлық ерекшеліктері туралы соңғы кезге дейін өзара қарама-қайшы екі түрлі көзқарас орын алып келді. Бірі - Күлтегін және Тоныкөк жәдігерліктері көркем әдебиетке, соның ішінде поэзияға, ешбір қатысы жоқ, Түрік қағанатының дәлме-дәл жазылған тарихы деп қарады. Екіншісі руна жазуындағы бұл жәдігерліктерді поэзиялық туындыға тән барлық белгілері бар, ежелгі түркілердің өзіндік әдеби дәстүріне негізделген көркем туынды деп таныды. Бұл екі түрлі көзқарас ұзақ жылдар бойы әдебиетшілер, тілшілер, тарихшылар т.б. арасында алуан түрлі пікір таластарын тудырып келді» [5, 97 б.] деген екіұдай пікірдің екінші бір жағы екендігі белгілі. Көк түрік жазбаларындағы бірде қатарласа, қабаттаса, бірде ыңғайласа келетін сөйлемдер тіркесі мен тізбегі белгілі бір ой-сезімді күшейтіп, әсерлі жеткізу үшін талпыныс жасады деген күннің өзінде де, ол тіке лирикалық сипатта көзге түседі де, көркем образды айшықтау мен суреткерлік шеберлік негізінде зат немесе құбылыстарды көзалдыға әкелу ыңғайына жақындамайды. Онда суреткерліктен көрі баяндау мен пайымдауға басымдылық беріледі. Сол себепті біз бұл жазба жәдігер мәтіндерін қайта-қайта ой елегінен өткізіп, сөз-сөйлемдердің логикалық біртұтас жүйесіне назар аудара қарайтын болсақ, «Қаның судай жүгірді, Сүйегің таудай үйілді» деген теңеу сипатты сөйлемдер мен кездейсоқ аш ұйақстардан онда қазақ халық ауыз әдебиетінің батырлық жырларына тән ерекшеліктердің бар екендігін шамалы ғана аңғара аламыз.

Азды көп қылдым,
Кедейді бай қылдым,
Тату елге жақсылық қылдым.

Немесе:

Бастыны еңкейтті,
Тізеліні бүктірді.
Бек ұлдары құл болды,
Пәк қыздары күң болды.
Түнде ұйықтамадым,

Күндіз отырмадым, – деген секілді тармақтардан біз «Қобыланды батыр» жырында кездесетін:

Белес-белес бел еді,
Тарлан атпен желеді.
Асып туған қатардан
Көбікті дағы ер еді.
Дұшпанын батыр мұқатып,
Аулына батыр кетеді.
Қалыңнан соққан қарсақтай
Салақтатып Көбікті,
Тақымында қос батыр
Ұлы сәске кезінде

Шәріне кеп енеді [6, 51 б.] – деген жыр жолдарымен «Алпамыс батыр» жырында шірене толғайтын:

Батыр туған Қаражан
Желіп кетіп барады,
Асыл туған Байшұбар
Құстай ұшып шабады.
Болаттай төрт аяғы
Шақпақтың отын жағады.
Арандай аузын ашады,
Омыраудан көбік шашады,
Дариядай болып тасады,
Қаражан қамшы басады,
Тұяғы қызды Шұбардың,
Аяғын нұқып басады.
Бір күн таман жол жүрді,
Нақ намазшам болғанда,

Үдеп бір шабыс қосады [7, 254 б.] – деген шұбыртпалы шумақтар секілді батырлық жырының сипатын бойына сіңірген ерлік пен батырлықтың көрінісін аңғара аламыз. «Бел еді», «желеді», «ер еді», «енеді» немесе «барады», «шабады», «жағады», «басады», «қосады» деген сияқты ұйқастардың «Күлтегін» мәтініне қарағанда толықтанып, аш ұйқастан, тоқ ұйқасқа қарай бет алғанын байқаймыз да, сарынды өлеңдік қисынға бір табан жақындай түскендігін аңғарамыз. Осы орайда «ежелгі эпос өзінің тұтастану үдерісінде алғашқы арналарын өлеңмен емес, қара сөзден бастап, бірте-бірте өлең жүйесіне түскен дейтін де ғылыми дәйектер бар. Кез келген батырлық жырдың сюжеттік-композициялық ерекшелігін жан-жақты танып білу үшін жанрдың шығу тегі мәселесі теориялық тұрғыдан тұжырымдалғаны жөн. Қазақ фольклортану ғылымындағы батырлық эпос жанрының генезисі мәселесі әлі де болса тереңдеп зерттеуді қажет етері даусыз» [8, 62 б.] деген ұстанымды көлденең тарта кету артық болмас.

Бұл арада қара сөз бен жырдың айырмашылығы жөнінде тоқтала кетуге тура келетін секілді. Өйткені бұл мәселе біздің «Күлтегін» жазбалары қара сөз бе, әлде жыр ма деген күдігімізді сейілтудің тетігі болмақ. Оның жанрлық сипаты әлі күнге дейін бір түйінге жинақталмаған мәселе ретінде қарастырылып келе жатқаны жасырын емес. Осы орайда біз көрнекті фольклортанушы ғалым Б.Кенжебаевтың «жырда өлеңдегідей өлшемнің, ұйқастың мәні соншалықты күшті емес. Жыр көп ретте сөз буынына, сөз ұйқасына емес, ой түйдегіне, ой ұйқасына қарай қиыстырылады. Көп жерлері, тіпті, ұйқассыз да келеді» [9, 21 б.] деген пікірін ескеретін болсақ, онда біз «Күлтегін» жазбаларына бүгінгі күннің өлеңдік өлшем көзімен қарамайтын боламыз. Өйткені қазіргі

өлең өлшемі тек ұйқас қана емес. Ұйқассыз таңдамалы ақ өлендер де ақындарымыздың шығармашылығында жиі кездеседі. Мысал ретінде Жүмекен Нәжімеденовтың «Жартылай ақ, жартылай қара өлең» атты өлеңіндегі мына бірнеше шумаққа назар аударып көрейік.

Азу күшін айналдырдым қылжаққа,
тырнақ күшін айналдырдым қылжаққа,
күшік теңеу құйрық бұлғап бір жақта,
қабылан-бояу қағынады бір жақта.
Бір адамдай айта алам-ау сөзді мен,
кейде от жатты әр сөзімде шарпысып.
Бірақ соның қақжартысы – ақ өлең,
қара өлең – қақжартысы.
Көзбен көрген шындық та
жалған десең ойдан шыққанның бәрі:
Сөздерімнің адал шындық – жартысы,
қалған жартысы – ойдан шыққан – өтірік!
Жал бітіпті жартысына солардың, жартысына бітті бел:
ылғи жарты қайран менің оқушым,
оқымауға келген шақта – бүп-бүтін,
түсінбеуге келген шақта түп-түгел [10, 349-350 бб.].

Бұл өлең жолдарында ұйқас деген ұғымның дәлдік дәрежесі көзге ерекше бір бейнесі ұрып тұрмағанымен, ондағы образды тіл мен көркем ой желісі логикалық қисын тұрғынан бір-бірімен қиюласып, адам көңіл-күйінің жартыкештік шындығын нанымды түрде бейнелеп отыр. Сондықтан оны ұйқасқа түспегендігі үшін өлең емес деп ешкім де айта алмайды. Алайда бұл жердеоның «Күлтегін» жазбаларынан ең басты айырмашылығы - оның образды да ойнақы сезімдік бояуы тіл өнері арқылы адам-көңіл күйіне жанамалай жетіп отырғандығында деуге болады. Ал «Күлтегін жазбалары» болса, «Табғач халқы жау еді. Сырт жағымызда Баз қаған – Тоғыз оғыз халқы жау еді. Қырғыз, құрыхан, отыз татар, қытай (кидан), татабы- бәрі жау еді. Әкем қаған бұнша... қырық жеті мәрте (жорыққа) аттанды. Жиырма соғыс соғысты » [2, 62 б.] дегендей бөгенайымен батырлық жырлары секілді хабар-ошар беру сипатымен, оның мәтіндік болмысы ақпарат-мәліметтік негіздерге толы екендігін бірден аңғара аламыз. Оның үстіне «аталған жазбалар бір-біріне жалғасқан түрлі кезеңдердің біртұтас дерекнамалық хронологиялық жүйесін қалыптастырады. Олардан әр кезеңнің қоғамдық, саяси, экономикалық, діни, мәдени қарым-қатынастарына байланысты деректерді табуға болады» [11, 64 б.] деген ғылыми тұжырымның нақтылы көрінісін аңғаруға болады.

Бұдан тыс ескі түркі ескерткіштер сарынымен өлең жазып жүрген ақын Темірхан Медетбекковтың өлеңдері де жыр емес, ең алдымен өлең екендігін ерекше ескеруіміз керек.

Дүние жалғанның
Қаны қарайды.
(Қысылғаным-ай).
Күмән мен күдіктің
Қара жыландай
Ысылдауын-ай.
Жерімнің жан-жағынан
Әлдекімдердің
Ұлып тұрғаны-ай.
Елімнің жан-жағынан

Сілекей торларын
Құрып тұрғаны-ай.
Зымиян, сұмдықтың
Аранын ашып
Құтырғанын-ай.
Опасыз мына тірліктің
Тозған арбадай
Сықырлауын-ай [12, 176 б.].

Ақынның «Мұн» атты бұл өлеңі пішіндік жақтан көк түрік жазбаларының сөйлем құрау сарынына ұқсағанымен, алайда онда бейнеленген тәжірибе сабақ баяндау тәсілімен емес, лирикалық суреттеумен беріледі де, оқырманның ой-сезіміндетуындағы өзгеше бір сезімдік серпін әсерімен өлеңдік құндылығын әйгілейді. Біз қанша жерден көк түрік жазбалары «тасқа қашап жазылса да өзінің көркемдік әлемін, бейнелік бояуын жоғалтпаған жазба жәдігерліктер мазмұн байлығы мен пішіндік өрнегі жағынан да поэзиялық сипатқа ие» [13, 68 б.] десек те, оның дарынды өлең емес, тіпті сарынды өлеңге де жақындамай тұрғанын ақылға салып, өлеңдік қисын ерекшелігіне жүгінсек, бірден аңғара аламыз. Бұл арада біз аталмыш өлеңнің көк түрік жазбаларынан бірден бір айырмашылығы ретінде мына түйіндерді атап өтсек те жеткілікті:

- бұл өлеңнің тарихи шындық сипаты жоқ болғандықтан, мәліметтік жағына қарағанда сезімдік әсері басым болып тұр;

- бұл өлеңде ой-сезімді суреттеу мен лирикалық бейнелеу тәсілі бастан аяқ бір-бірімен қабысып, жымдасып келгендіктен, көк түрік мәтіндеріндегідей баяндау тәсілі мүлде көзге түспейді;

- бұл өлең оқырманға сезімдік тұрғыда эстетикалық ләззат бағыштап отырғандықтан, одан ақылдық тұрғыдағы мәліметтерді алу қиын. Сондықтан аталмыш өлеңді қазақ ауыз әдебиетінің оқиғалы сипат алатын жырларынан өзгеше, дарынды өлең деп айтуға болады.

Қорытынды. Қысқасы «дидактикалық сарында айтылатын қазақ жырауларының толғау-жырлары өзінің ішкі табиғаты жағынан ежелгі мақал-мәтелдерге және шешендік сөздерге мейлінше жақын болып, сол қанатты сөздерден туындап жатады» [14, 185 б.] деген тұжырымды негіз ететін болсақ, онда көктүріктердің тасқа қашап жазған мәтіндерін жасампаздық жалынға толы дарынды өлең ретінде қарастыру ыңғайсыз. Өйткені дарынды өлең жан дүниенің айнасы секілді көркем образдың сәулесімен санада қайта жаңғыратын күрделі құбылыс. Ал салт-санаға, тұрмыс-тіршілікке байланысты ой-сезімді ұйқас негізіндегі бейнелеу тәсілімен оқырманға жеткізіп беретін сарынды өлеңдер белгілі бір уақытта, өзіне тән тарихи кезеңде қолданбалы, тұтынушылық сипатымен қазақ халқының тұрмыс-тіршілік салтымен біте қайнасып кеткен болады. Біз өлең жанрының ішкі және сыртқы пішіндік жіктелісінен шатасып, қолданбалық сипаттағы осындай сарынды өлеңдерді немесе жырларды көркем өнердің бір саласы болған дарынды өлеңдердің немесе нағыз өлеңдердің қатарына қоятын болсақ, онда көркем әдебиет әлемінің ерекше бір шығармашылық қимылдың күрделі де күрмеуі қиын туындысы екендігінен сөз ашуға дәрменсіздік байқатып аламыз.

Бұл жөнінде қытайдың әйгілі ақыны Әй Шиң былай дейді: «Барлық әдеби формалардың ішінде өлеңмен оңай араласып кететіні – жыр, өлең мен жырды бейне тауық пен үйректі бөліп тастағандай бөліп тастау керек» [15, 67 б.]. Бұл арада біз тілге тиек етіп отырған сарынды өлеңдер осы жырға өкілдік ететіндігін ерекше ескеруіміз қажет. Жыр немесе әуенге қосылатын өлең біріншіден, адамның тыңдау түйсігіне өте жақын әрі түсінікті, дәлдігімен құнды болса, екіншіден, әуеннің жеткізе алмай тұрған тілсіз ділін нақтылы мәнді түйінге жинақтап бере алуымен бағалы. Ал оның керісінше

дарынды өлеңнің, екінші сөзбен айтқанда, нағыз өлеңдердің ой-қиялға жүктілігі шексіз болады. Өйткені сарынды өлеңдердің төте айтқыштық қуаты өте ұшқыр болумен бірге оның хабар-ошар беру қуаты да жоғарыкеледі. Ал дарынды өлеңнің суретті қиял мен көмескі де, бүкпелі, сазды сарынға және сезімдік толғанысқатолы болып келетіндігі оның ең басты ерекшелігі. Сондықтан көне түрік жазбаларының жанырлық сипатын өлең деп жариялаудан көрі көсемсөз немесе эссе деп бағалау әлдеқайда орынды. Оның кей тұстарындағы лирикалық толғанысқа қарап, оны өлең жанырына жатқызу менің түсінігімде дұрыс емес. Өйткені Ахмет Байтұрсынұлының пайымдауынша: «көсем сөз – шешен сөз сияқты әлеуметке айтқанын істету мақсатпен шығарылатын сөз. Шешен сөзден мұның айрылатын жері – шешен сөз ауызбен айтылады, көсем сөз жазумен жазылады» [1, 102 б.]. Сондықтан біз көне түрік жазбаларының тасқа қашалып, жазумен жазылғандығын назардан тыс қалдырмағанымыз жөн. Оның үстіне «өлең – ақынның өмірден сезінген мифтік шындығының зәредей бөлшегін сергек сезім көрігінің көмейінде ой-қиял жалыны арқылы балқытып, оны төзім төсі үстінде ықшамдылық қысқышымен қысып тұрып, ойнақы да образды көркем тіл балғасымен байыпты түрде қайта-қайта балғалап, ұйқас, ырғақ, бунақ, және ішкі-сыртқы үндестік қатарлы өлшемдерге түсіру барысында көркемдіктің мөлдір бұлағына қандыра суғарып, ой елегінің өңдеу құрылғысынан қатаң түрде әлденеше рет өткізілген өмірлік тәжірибе сабақтың суретті бейнеге айналған сұлу елесі» [16, 363 б.] екендігін толық түсініп жеткен адам үшін ол өте күрделі шығармашылық кимылдың жемісі екендігі де шындық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Байтұрсын, А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер [Текст] / А. Байтұрсын – Алматы: «Атамұра», 2003. – 208 б.
- 2 Сартқожаұлы, Қ. Орхон мұралары. 2-кітап. [Текст] / Қ. Сартқожаұлы – Алматы: Абзал-Ай, 2012. – 328 б.
- 3 Жолдасбеков, М. Асыл арналар. 1 том. Зерттеулер, мақалалар. [Текст] / М. Жолдасбеков – Астана: Күлтегін, 2012. – 344 б.
- 4 Хун Цзычен. Қазіргі қытай әдебиетінің тарихы [Текст] / Хун Цзычен // Аударған: Ен С. – Бишкек: 2017. – 496 б.
- 5 Келімбетов, Н. Ежелгі дәуір әдебиеті [Текст] / Н. Келімбетов // «Қазақ әдебиеті бастаулары»: жоғары оқу орындарының филология факультеті студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 б.
- 6 Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 35: Батырлар жыры. [Текст] // Астана: Фолиант, 2006. – 392 б.
- 7 Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 33: Батырлар жыры. [Текст] // Астана, Фолиант, 2006. – 364 б.
- 8 Мамыт, А.А. Поэзия мен батырлық эпос генезисі [Текст] / А.А. Мамыт // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2024. – No1 (131). – Б. 52-63.
- 9 Кенжебаев, Б. Қазақ өлеңінің құрылысы туралы [Текст] / Б. Кенжебаев – Алматы: Қазақ ССР оқу министрлігі, Мұғалімдерді сырттан оқыту жөніндегі ғылыми-методикалық кабинет, 1955. – 52 б.
- 10 Нәжімеденов, Ж. Толық шығармалар жинағы Т. 3: Өлеңдер мен поэмалар. [Текст] / Ж. Нәжімеденов – Алматы: Қазығұрт, 2012. – 488 б.
- 11 Қайыркен, Т.З. Тастағы тарих. Көне түрік ескерткіштерінің қытайша мәтіндері. Монография [Текст] / Т.З. Қайыркен – Алматы: Арда, 2024. – 384 б.
- 12 Медетбек, Т. Екі томдық шығармалар жинағы. 1 том. Көк түріктер сарыны. Өлеңдер мен дастандар. [Текст] / Т. Медетбек – Алматы: Жазушы, 2007. – 368 б.

13 Ержанова, С. Ежелгі дәуір әдебиетіндегі көне түркілік сарын [Текст] / С. Ержанова – Алматы: Таймас, 2016. – 152 б.

14 Келімбетов, Н. Қазақ әдебиетінің бастаулары [Текст] / Н. Келімбетов – Алматы: Ана тілі, 1998. – 256 б.

15 Ай Шиң. Ай Шиңнің өлең туралы толғамдары [Текст] / Ай Шиң // Алтай аясы. – 1983. – № 1. – 67 б.

16 Жылқыбекұлы, Б. Өлеңнің өзегі. Монография [Текст] / Б. Жылқыбекұлы – Алматы: Үшқиян, 2022. – 384 б.

REFERENCES

1 Baitursyn, A. Adebiet tanytqysh. Zertteu men olender [Literary Theory. Research and Poems]. Almaty: Atamura, (2003): 208 p. – (In Kaz)

2 Sartqojauly, S. Orhon muralary [Orkhon Heritage]. Almaty: Abzal-Ai, (2012): Vol. 2. 28 p. – (In Kaz)

3 Joldasbekov, M. Asylarnalar. Zertteuler, maqalalar [Noble channels. Research, quotes]. Astana: Kultegin, (2012): Vol. 1, 344 p. – (In Kaz)

4 Hun Tszychen. Qazirgi qytai adebietinin tarihy [History of modern Chinese literature]. Translated by: Yen S., Bishkek: (2017): 496 p. – (In Kaz)

5 Kelimbetov, N. Ejelgi dauir adebieti. «Qazaq adebieti bastaulary»: jogary oqu oryndarynyn filologiya fakulteti studentterine arналған oqulyq [Literature of ancient times. “Beginnings of Kazakh literature”: a textbook for students of philological faculties of higher education institutions]. Almaty: Atamura, (2005): 336 p. – (In Kaz)

6 Babalar sozi: Juz tomdyq. Batyrlar jyry [Words of the ancestors: One hundred volumes. Poems of heroes]. Astana: Foliant, (2006): Vol. 35, 392 p. – (In Kaz)

7 Babalar sozi: Juz tomdyq. Batyrlar jyry. [Words of the ancestors: One hundred volumes. Poems of heroes]. Astana: Foliant, (2006): Vol. 33, 364 p. – (In Kaz)

8 Mamyt, A.A. Poeziya men batyrlыq epos genezisi [Genesis of poetry and heroic epic]. Iasau universitetinin habarshysy: (2024): No1 (131), P. 52-63. – (In Kaz)

9 Kenjebaev, B. Qazaq oleninin qurylysy turaly [On the structure of Kazakh poetry]. – Almaty: Ministry of Education of the Kazakh USSR, (1955): 52 p. – (In Kaz)

10 Najimedenov, J. Tolyq shygarmalar jinagy. Olender men poemalar [Complete Collection of Works. Poems and verses]. Almaty: Qazygurt, (2012): Vol. 3, 488 p. – (In Kaz)

11 Qaiyrken, T.Z. Tastagy tarih. Kone turik eskertkishterinin qytaisha matinderi. Managrapia [History in Stone. Chinese Texts of Ancient Turkic Monuments. Monograph]. Almaty: Arda, (2024): 384 p. – (In Kaz)

12 Medetbek, T. Eki tomdyq shygarmalar jinagy. Kok turikter saryny. Olender men dastandar [Two-volume Collection of Works. Blue Turks style. Poems and Epics.]. Almaty: Jazushy, (2007): Vol. 1, 368 p. – (In Kaz)

13 Erjanova, S. Ejelgi dauir adebietindegi kone turkilik saryn [The ancient Turkic style in the literature of ancient times]. Almaty: Taimas, (2016): 152 p. – (In Kaz)

14 Kelimbetov, N. Qazaq adebietinin bastaulary [The origins of Kazakh literature]. – Almaty: Ana tili, (1998): 256 p. – (In Kaz)

15 Ai Shin. Ai Shinning oleng turaly tolgamdary [Ai Shin's thoughts on poetry]. Altai aiasy, (1983): № 1, 67 p. – (In Kaz)

16 Jylqybekuly, B. Olennin ozegi. Monografiya [The essence of poetry. Monograph]. Almaty: Ushqiyann, (2022): 384 p. – (In Kaz)

Беккожа Жылкыбекулы¹

Кандидат филологических наук, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Республика Казахстан, 020000, г. Кокшетау, bekhoja_astana@mail.ru, ORCID ID: 0000-0003-1225-8669

Молгаждаров Касиет Какенович^{*2}

Доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Республика Казахстан, 020000, г. Кокшетау, kasiet_k@list.ru, ORCID ID: 0000-0002-9883-8228

**ЖАНРОВЫЙ ХАРАКТЕР ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ
ДРЕВНЕТЮРКСКОГО ПЕРИОДА И СОВРЕМЕННЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О
СТИХАХ**

Аннотация. Известно, что данная статья была написана с целью анализа ритмической природы письменных памятников и героических поэм сине-тюркской эпохи с научно-познавательной точки зрения теории литературы, обнаруживаются ли в этих письменных памятниках изначальная структура и художественные особенности образцов современной казахской поэзии. Исходя из этой цели, письменные памятники сине-тюркской эпохи изучаются с точки зрения ритма и ритмических законов, присущих искусству поэзии, и проводится анализ формирования понимания различных специфических черт современной казахской поэзии. На основе конкретных примеров предпосылок ритма и ритмики, которые легли в основу формирования казахской устной литературы и письменной поэзии, в данной научной работе, которая базируется на основных принципах теории поэзии, рассматривается текстовый стиль надписей сине-тюркской эпохи, и делаются научные выводы и гипотезы о его влиянии на последующую устную литературу и письменную литературу. Следует отметить, что использование метода сравнительного исследования имело в этом плане большое значение. В результате этой научной работы можно сделать вывод, что люди сначала широко использовали звучание черной поэзии для выражения своих первоначальных мыслей и чувств, а затем постепенно сформировали поэму, основанную на потребности в гармонии между жизнью и духовными потребностями и природным миром, которая была произведением ритмического искусства в форме жырау. Таким образом, в процессе применения результатов этой научной работы установлено, что сине-тюркские надписи больше напоминают черную поэзию, а ритмическая структура и гармония поэзии жырау и современной казахской поэзии более рельефны. Исходя из этого вывода, нетрудно понять, что такое поэзия как художественное явление, только тогда, когда мы рассматриваем казахскую поэзию в двух больших группах, а именно мелодичная поэзия и талантливая поэзия, из-за разницы в художественном уровне.

Ключевые слова. Поэзия, древнетюркские песнопения, прозаическая речь, эпос, устная литература, героические песни, сказитель, простая поэзия.

Bekhoja Zhylqibekuly¹

Candidate of philological Sciences, Kokshetau University named after sh.Ualikhanov,
Republic of Kazakhstan, 020000, Kokshetau, bekhoja_astana@mail.ru, ORCID ID: 0000-
0003-1225-8669

Molgazhdarov Kasiet Kakenovich^{*2}

Doctor of philology, associate professor, Kokshetau University named after sh.Ualikhanov,
Republic of Kazakhstan, 020000, Kokshetau, kasiet_k@list.ru, ORCID ID: 0000-0002-9883-
8228

**THE GENRE CHARACTER OF WRITTEN SOURCES OF THE OLD TURK
PERIOD AND MODERN CONCEPTS OF VERSES**

Abstract. It is known that this article was written with the aim of analyzing the rhythmic nature of the written monuments and heroic poems of the Blue Turkic era from the scientific and cognitive perspective of literary theory, and identifying whether the original structure and artistic features of the samples of modern Kazakh poetry are found in those written monuments, aren't they? Based on this objective, the written monuments of the Blue Turkic era are studied in terms of the rhythm and rhythmic laws inherent in the art of poetry, and an analysis is made of the formation of an understanding of the various specific features of modern Kazakh poetry. Based on exact examples of the prerequisites of rhythm and rhythmicity that formed the basis for the formation of Kazakh oral literature and written poetry, this scientific work, which is based on the basic principles of poetry theory, considers textual style of the inscriptions of the Blue Turkic era, and makes scientific conclusions about its influence on subsequent oral literature and written literature. It should be noted that the use of the comparative research method was of great importance in this regard. As a result of this scientific work, it can be concluded that people first widely used the sound of black poetry to express their initial thoughts and feelings, and then gradually formed a poem based on the need for harmony between life and spiritual needs and the natural world, which was a work of rhythmic art in the form of zhyrau. Hence, in the process of applying the results of this scientific work, it is established that the Blue Turkic inscriptions are more memorable of black poetry, and the rhythmic structure and harmony of zhyrau poetry and modern Kazakh poetry are more outstanding. Based on this conclusion, it is not difficult to understand what kind of artistic phenomenon poetry is, only when we consider Kazakh poetry in two large groups, namely, melodious poetry and talented poetry, due to the difference in an artistic level.

Key words. Poetry, ancient Turkic songs, prose speech, epic, oral literature, heroic songs, narrator, simple poetry.